

**Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Παιδαγωγικό
Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης**

Μάθημα: *Σπουδές φύλου και λογοτεχνία*

Διδάσκουσα: Ευγενία Σηφάκη

Ας ξεκινήσουμε με επεξηγήσεις του τίτλου του μαθήματος: Ποιο είναι το αντικείμενο των σπουδών φύλου και πώς συνδέεται με τη μελέτη της λογοτεχνίας;

- Με τον όρο «σπουδές φύλου» αναφερόμαστε σε ακαδημαϊκά προγράμματα σπουδών που έχουν προκύψει ως συνέχεια και απόρροια της φεμινιστικής κριτικής και των γυναικείων σπουδών.
- Η διαφορά τους με τις προηγούμενες μορφές του λεγόμενου «ακαδημαϊκού φεμινισμού» είναι η διεύρυνση του αντικειμένου της μελέτης, που σήμερα συμπεριλαμβάνει τον «ανδρισμό» εξίσου με τη «θηλυκότητα» και όχι μόνο: στο επίκεντρο των σπουδών φύλου είναι το ερώτημα των τρόπων με τους οποίους διαμορφώνεται ιστορικά μία ευρεία γκάμα από έμφυλες υποκειμενικότητες και σεξουαλικές διαφορές σε συνάρτηση με κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες.
- Βεβαίως, παρ' όλο που δεν ταυτίζονται με τις ακτιβιστικές δραστηριότητες του φεμινιστικού και των LGBT κινημάτων, οι σπουδές φύλου έχουν σαφώς πολιτικό χαρακτήρα: συμβάλλουν στην αποκάλυψη και ανατροπή των πατριαρχικών «λόγων» και των μηχανισμών εξουσίας που αυτοί πραγματώνουν και διαιωνίζουν.

Ο Thomas "Tom" Neuwirth ή
Conchita Wurs, LGBT
ακτιβιστής

- Τα αρχικά LGBT σημαίνουν Lesbian, Gay, Bisexual, και Transgender, δηλ. αναφέρονται στις οργανώσεις και τα κινήματα που μάχονται για τα δικαιώματα των λεσβιών, των ομοφυλόφιλων ανδρών, των αμφισεξουαλικών και των διεμφυλικών.

Σπουδές φύλου και επιστήμες

- Τα τελευταία χρόνια είθισται οι σπουδές φύλου να συνδυάζονται με άλλους ακαδημαϊκούς κλάδους και αντικείμενα: έχουμε σπουδές φύλου και θετικές επιστήμες, όπως μαθηματικά και φυσική, σπουδές φύλου και κοινωνικές επιστήμες, σπουδές φύλου και ανθρωπιστικές επιστήμες, όπως φιλοσοφία και γραμματολογία.
- Έτσι οι σπουδές φύλου διεκδικούν την ανασκευή και τον μετασχηματισμό των παραδοσιακών τρόπων έρευνας: τα παραδοσιακά επιστημονικά αντικείμενα ελέγχονται και αναδιαρθρώνονται με εργαλείο επανεξέτασης την προοπτική του φύλου.
- Δείτε ενδεικτικά τα λήμματα του ηλεκτρονικού λεξικού *ΦυλοΠαιδεία* (<http://www.fylopedia.uoa.gr/>), «Φύλο και μαθηματικά», «Φύλο και ιστορία», «Φύλο και κινηματογράφος», «Φύλο και φυσικές επιστήμες», «Φύλο και εκπαίδευση», κ.α.

Ένα παράδειγμα της επίδρασης των σπουδών φύλου στην εκπαίδευση: πρόσφατα κυκλοφόρησε μία τράπουλα για παιδιά που απεικονίζει γυναίκες επιστήμονες, ώστε να γνωρίσουν τα παιδιά, μέσα από το παιχνίδι, τα πρόσωπα αυτά που έχουν σημασία για την ιστορία της επιστήμης.

Σπουδές φύλου και λογοτεχνία: τί είναι η λογοτεχνία;

- Λογοτεχνία ονομάζουμε τα κείμενα του έντεχνου λόγου που συνήθως εντάσσουμε στις κατηγορίες των λογοτεχνικών γενών, όπως τα είδη της ποίησης, της μυθοπλαστικής πεζογραφίας και του δράματος.
- Η λογοτεχνία είναι συνυφασμένη με την ιστορία του πολιτισμού, είναι μία εκδήλωση του πολιτισμού.
- Θα μελετήσουμε κείμενα από τη λογοτεχνική παραγωγή του δυτικού κόσμου, Ελλάδα, Ευρώπη και Αμερική και θα προσπαθήσουμε να εντάξουμε στο πεδίο της μελέτης μας εκπροσώπους διαφορετικών εθνοτήτων, θρησκειών, φυλών και φύλων.
- Δυστυχώς δεν είναι δυνατόν να επεκτείνουμε τη μελέτη μας σε όλες τις περιοχές της παγκόσμιας λογοτεχνίας

- Σύμφωνα με τον Περικλή Πολίτη, «για να αντιληφθούμε τη φύση μιας λογοτεχνικής δομής, πρέπει πρώτα να ξέρουμε τι είναι αυτό που δομείται. Κι αυτό που δομείται είναι μορφή και περιεχόμενο μαζί, μια *σημαίνουσα μορφή*, γιατί το ένα δεν μπορεί να υπάρξει χωριστά από το άλλο.»
- Διαβάστε ολόκληρο το κείμενο του Π. Πολίτη «Λογοτεχνικός λόγος» στο http://www.komvos.edu.gr/glwssa/logos_keimeno/2_2_5/thema_2_2_5.htm

- Η λογοτεχνία, μέσα από τους ιδιαίτερους τρόπους που της προσιδιάζουν, δομές, ύφος, ρητορικά σχήματα, σχήματα λόγου, κλπ. χειρίζεται, αναπαράγει ή/και αντιστέκεται και διαβρώνει τους διάφορους «λόγους» και τις κυρίαρχες ιδεολογίες της εκάστοτε εποχής. Στη λογοτεχνία θα βρούμε τους κυρίαρχους λόγους για τα φύλα και τη σεξουαλικότητα, αλλά θα βρούμε και τρόπους με τους οποίους αμφισβητούνται ή έστω μετατοπίζονται τα όρια των έμφυλων και σεξουαλικών ταυτοτήτων.
- Καλό γλωσσάρι λογοτεχνικών όρων θα βρείτε στο <http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-A111/683/4523,20475/>

Τί είναι η θεωρία λογοτεχνίας

- Οι θεωρίες της λογοτεχνίας μελετούν το λογοτεχνικό φαινόμενο. Διακρίνονται σε
- «Εκφραστικές», αυτές που επικεντρώνονται στους ή στις συγγραφείς και τις προθέσεις τους, τις ιδέες και τα αισθήματά τους και γενικά τον ψυχικό τους κόσμο, όπως είναι η ρομαντική θεωρία. Αρχικά η φεμινιστική κριτική έδωσε έμφαση στη λογοτεχνία που είναι γραμμένη από γυναίκες, επειδή ακριβώς πραγματεύεται τις ιδιαίτερες εμπειρίες των γυναικών.
- «Μιμητικές» ή θεωρίες που αντιλαμβάνονται τη λογοτεχνία ως αναπαράσταση ή αντανάκλαση της εξωτερικής πραγματικότητας, όπως είναι η μαρξιστική θεωρία.
- «Φορμαλιστικές» ή «αντικειμενικές», που απασχολούνται με τα μορφικά και αισθητικά χαρακτηριστικά του κειμένου, όπως η αμερικανική σχολή της Νέας Κριτικής.
- «Θεωρίες πρόσληψης», που εξετάζουν τον ρόλο του αναγνώστη στη συγκρότηση του λογοτεχνικού κειμένου. Η φεμινιστική κριτική είναι κατ'εξοχήν και θεωρία πρόσληψης, καθώς ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τις επιδράσεις της λογοτεχνίας στους αναγνώστες.

Η λογοτεχνία στο πλαίσιο του δομισμού και μεταδομισμού

- «Δομιστικές» και «μεταδομιστικές» είναι οι θεωρίες που εκκινούν από την παραδοχή ότι η γλώσσα και το κείμενο σε μεγάλο βαθμό **κατασκευάζουν και παράγουν τόσο το «υποκείμενο» όσο και το «αντικείμενό» τους.**
- Το δύσκολο ερώτημα που απασχολεί τις λογοτεχνικές σπουδές σήμερα αφορά, ακριβώς, στη σχέση της λογοτεχνίας με τον κόσμο και την πραγματικότητα και τον κόσμο. Πιο αναλυτικά:
- Η λογοτεχνία αντανακλά και ερμηνεύει την πραγματικότητα; Μας λέει αλήθειες για τον κόσμο και τη ζωή ή τη φύση, δηλαδή μας διδάσκει μέσα από την απόλαυση της ανάγνωσης; Πόσο αντικειμενική ή αξιόπιστη είναι η απόδοση της πραγματικότητας που βρίσκουμε στη λογοτεχνία; Μήπως τελικά έχουν δίκιο οι μεταδομιστές που ισχυρίζονται ότι οι γλωσσικές έννοιες είναι πάντα ρευστές και απροσδιόριστες και κατά συνέπεια η λογοτεχνία «κατασκευάζει» την πραγματικότητα;

- Η φεμιστική κριτική και οι σπουδές φύλου αξιοποιούν και συνδυάζουν όλες της σχολές της θεωρίας της λογοτεχνίας.
- Ο μεταδομισμός κυριαρχεί στις σπουδές φύλου από τη δεκαετία του 1980 και μετά, αλλά οι προηγούμενες προσεγγίσεις εξακολουθούν να θεωρούνται έγκυρες.

Οι στόχοι του μαθήματος

1) Θα εξετάσουμε την ιστορία της λογοτεχνικής κριτικής που είναι συνυφασμένη με την ιστορία του φεμινισμού.

- Όπως γράφουν οι συγγραφείς του σχετικού άρθρου στην η-εγκυκλοπαίδεια *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ο φεμινισμός είναι εξίσου θεωρητικό ζήτημα και πολιτικό κίνημα και στοχεύει στην κατάλυση όλων των μορφών του σεξισμού. Αποτελεί χώρο συζήτησης και διαμάχης ιδεών, καθώς οι φεμινίστριες διαφωνούν αναφορικά με βασικά θέματα, όπως ποιο ακριβώς είναι το περιεχόμενο του σεξισμού και τί πρέπει να κάνουμε γι αυτό, τί ακριβώς σημαίνει το να είναι κανείς γυναίκα ή άνδρας και ποιες είναι οι πολιτικές διαστάσεις του φύλου.

- Σε κάθε περίπτωση, όλοι οι φεμινισμοί εκκινούν από τον στόχο για κοινωνική δικαιοσύνη και η φεμινιστική έρευνα προσφέρει μία ευρεία γκάμα αναλύσεων κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών φαινομένων. Τα θέματα στα οποία επικεντρώνεται είναι: το σώμα, η κοινωνική τάξη, η εργασία, η αναπηρία, η οικογένεια, η παγκοσμιοποίηση, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η λαϊκή κουλτούρα, η φυλή και ο ρατσισμός, η αναπαραγωγή, η επιστήμη, ο εαυτός, η πορνεία, η διακίνηση ανθρώπων (human trafficking), η σεξουαλικότητα.
- Haslanger, Sally, Tuana, Nancy and O'Connor, Peg, "Topics in Feminism", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2015 Edition), Edward N. Zalta (ed.), forthcoming <http://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/feminism-topics/>

- Το άρθρο που αναφέρεται παραπάνω είναι μία καλή αρχή για όποιον θέλει να μελετήσει περαιτέρω κάποιο θέμα (όπως, π.χ., τη φεμινιστική προοπτική της αναπηρίας) που δεν θα καλύψει το μάθημά μας.

- Το μάθημα έχει και μια ιστορική διάσταση, καθώς θα εξετάσουμε τη σχέση φεμινισμού και λογοτεχνίας σε όλη τη διάρκεια του 20ου αιώνα μέχρι σήμερα, αλλά και με αναφορές σε προηγούμενες εποχές.
- Το φεμινιστικό κίνημα ήταν πάντα επικεντρωμένο στη λογοτεχνία και τη λειτουργία της, καθώς θεωρούσε ότι η λογοτεχνία έχει τη δύναμη να δημιουργεί μοντέλα, πρότυπα ανδρών και γυναικών, προς μίμηση για τις αναγνώστριες και τους αναγνώστες.

2) Θα εξετάσουμε διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις

- Ενώ το ενδιαφέρον της φεμινιστικής κριτικής ήταν αρχικά επικεντρωμένο στα προβλήματα των γυναικών, **το ενδιαφέρον των σύγχρονων θεωριών για τα φύλα στρέφεται, επί πλέον, και στους τρόπους με τους οποίους συγκροτούνται κατηγορίες και δημιουργούνται έννοιες όπως «γυναίκα», «άνδρας», «ομοφυλόφιλος/η», κ.ά.**
- Η φεμινιστική κριτική και οι σπουδές φύλου συνομιλούν και αξιοποιούν όλες τις θεωρίες λογοτεχνίας (μαρξιστική, ψυχαναλυτική, δομισμό, αφηγηματολογία, μεταδομισμό, θεωρία πρόσληψης, κ.ά.).
- Στο μάθημά μας θα περιοριστούμε στη σχέση της προσέγγισης του φύλου με τον μαρξισμό, την ψυχανάλυση και προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του μεταδομισμού.

3) Θα διαβάσουμε με προσοχή στη λεπτομέρεια λογοτεχνικά και κριτικά κείμενα. Διαβάζουμε λογοτεχνία «καχύποπτα» αλλά όχι με σκοπό να γίνουμε δικαστές των συγγραφέων

- Θα μελετήσουμε λογοτεχνικά και ποιητικά κείμενα με σκοπό να εντοπίσουμε τους τρόπους με τους οποίους αυτά διαπλάθουν, παρουσιάζουν, αναπαράγουν ή επηρεάζουν και ανατρέπουν τις καθιερωμένες νόρμες των έμφυλων ταυτοτήτων.
- **Οι φεμινίστριες πάντα πίστευαν ότι η ανάγνωση είναι πολιτική πράξη.** Κατά συνέπεια η μεροληψία υπέρ της ισότητας όλων των ανθρώπων και εναντίον της εκμετάλλευσης και της υποτίμησης των γυναικών και άλλων ευάλωτων ομάδων αποτελεί την προοπτική αυτού του είδους των αναγνώσεων.

Ένα παράδειγμα: «Το ψοφίμι» του Κ. Μπωντλαίρ (Charles Baudelaire)

- Ο Γάλλος Μπωντλαίρ είναι ένας από τους σπουδαιότερους ποιητές της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας. Ανήκει χρονολογικά στον 19^ο αιώνα, αλλά ήταν τόσο πρωτοπόρος για την εποχή του που θεωρείται ο πατέρας του μοντερνισμού.
- Θα διαβάσουμε το λυρικό ποίημα του Μπωντλαίρ, «Το ψοφίμι», πρώτα με παραδοσιακό τρόπο και κατόπιν από την προοπτική του φύλου, ώστε να γίνουν κατανοητές οι διαφορές των δύο προσεγγίσεων.
- Μπορείτε να βρείτε το ποίημα του Μπωντλαίρ στην ιστοσελίδα
<http://www.komvos.edu.gr/diaglossiki/MetafrasmeniPoiisi.htm>

- Προσέξτε:
- Ποια είναι η δραματική σκηνή που μας παρουσιάζει το ποιητικό κείμενο;
- Ποιος μιλάει, σε ποιον/ποιαν απευθύνεται και γιατί, και με ποιον τρόπο; Όταν διαβάζουμε ποίηση προσέχουμε ιδιαίτερα τις προσωπικές αντωνυμίες (εγώ, εσύ, εμείς, κλπ.).
- Μπορούμε να προσδιορίσουμε το φύλο του ποιητικού υποκειμένου; Ποια είναι τα αισθήματα και οι διαθέσεις του;
- (Στο συγκεκριμένο ποίημα το ποιητικό υποκείμενο είναι άντρας ποιητής και εραστής και απευθύνεται στην αγαπημένη του θυμίζοντάς της έναν καλοκαιρινό περίπατο στην εξοχή. Η ομορφιά του τοπίου διακόπτεται από το πτώμα ενός ζώου σε κατάσταση σήψης που συναντάνε στο μονοπάτι. Η εικόνα του νεκρού ζώου γίνεται αφορμή για την ποιητική εκφορά.).

- Οι κυριολεκτικές περιγραφές και εικόνες της φύσης χρησιμοποιούνται συμβολικά:
- Για παράδειγμα, τί συμβολίζει ο ουρανός και ο ήλιος και τί η αποσύνθεση και τα σκουλίκια;
- Τοσο οι κυριολεκτικές όσο και οι μεταφορικές εικόνες στο κείμενο δημιουργούν αντιθέσεις. Τα βασικά θέματα του ποιήματος προκύπτουν μέσα από τις αντιθέσεις:
- Πνεύμα # Υλη
- Ζωή # Θάνατος
- Ποίηση # Θάνατος
- Άντρας # Γυναίκα
- Ποιητής # Μούσα

- Η πρωτοτυπία και συνθετότητα της ποιητικής γλώσσας αποδεικνύουν την αισθητική αξία του κειμένου. Οι εικόνες απευθύνονται σε όλες τις αισθήσεις του αναγνώστη. Τί σημαίνει αυτό; Προσέξτε πώς περιγράφεται η εικόνα του νεκρού ζώου:

Κι ο ουρανός κοιτούσε το λαμπρό το σκέλεθρο
σα λουλουδιού μια ολάνοιχτη καρδιά·
κι ήτανε τόση η δυσωδία, που 'νιωθες
να σου 'ρχεται στα χόρτα σα λιγοθυμιά.

Πάνω στη σάπια αυτή κοιλιά οι μύγες βούιζαν,
κι έβγαινε από κει μέσα μαύρη, η στρατιά
των σκουλικιών που σα λασπόνερο έτρεχε,
στα σάρκινα κουρέλια της, τα ζωντανά.

- Τα βασικά θέματα του ποιήματος είναι
- η σχέση ζωής και θανάτου,
- ο χρόνος,
- ο έρωτας,
- η ίδια η ποίηση και ο ρόλος του ποιητή: η ποίηση νικά τον θάνατο και ο ποιητής «κερδίζει» την αιωνιότητα καθώς ενσωματώνεται στην πολιτισμική κληρονομιά. (Η ζωή και ο χρόνος περνούν, αλλά η «μεγάλη» ποίηση μένει για πάντα.) Αυτή είναι η παραδοσιακή ανάγνωση αυτού του κειμένου.

«Το ψοφίμι» μέσα από τη φεμινιστική προοπτική

- Όμως, αν επανεξετάσουμε το ποίημα από την προοπτική του φύλου προσέχουμε και άλλες καταστάσεις και θέματα:
- Ένα τυπικό φεμινιστικό ερώτημα είναι κατά πόσον η γυναικεία φιγούρα χρησιμοποιείται και κακοποιείται.

- Προσέξτε τις δύο πρώτες στροφές του ποιήματος:

*Θυμάσαι, φως μου, εκείνο που αντικρύσαμε
κάποιο καλοκαιριάτικο πρωί τόσο γλυκό;
σ' ενός μονοπατιού το στρίψιμο κειτότανε
ένα ψοφίμι στα χαλίκια φριχτό!*

*Με πόδια σηκωμένα, σα γυναίκα ακόλαστη,
που φλόγα και φαρμάκια ο ιδρωσ της ξερνά,
άνοιγε την κοιλιά του τη δυσώδικη,
νωχελικά και κυνικά εκειδά!*

- Η φεμινίστρια αναγνώστρια ρωτάει: *Γιατί να παρομοιάζεται το ψοφίμι με γυναίκα;*

*Κι όμως θα γίνεις σαν και το ψοφίμι αυτό το απαίσιο,
σαν τη σαπίλα τούτη τη φριχτή,
αστέρι των ματιών μου κι ήλιε, εσύ, της πλάσης μου,
εσύ άγγελέ μου, αγάπη μου τρελή.*

*Ναι, τέτοια θα γενείς, στις χάρες, εσύ ρήγισσα,
όταν την ύστερη πνοή θ' αφήσεις της ζωής,
και πας κάτω απ' τα χόρτα, απ' την παχιά την άνθηση,
για να σαπίσεις πλάι στους σκελετούς της γης!*

- *Στους παραπάνω στίχους η γυναίκα ταυτίζεται με τον φυσικό κόσμο, την πεπερασμένη ζωή και την ασχήμια του θανάτου και της σήψης.*

- Ωστόσο, ο άντρας-ποιητής είναι αυτός που είναι σε θέση να κάνει μία **υπέρβαση** της φύσης και της γυναίκας, του υλικού κόσμου και του θανάτου, μέσα από την πνευματική του υπεροχή και τη χρήση του λόγου του:

*Πες στο σκουλίκι τότε, ωραία μου,
που θα σε τρώει με φιλιά, πως στην καρδιά,
τη φόρμα και τη θεία ουσία φύλαξα,
του έρωτά μου του αποσυνθεμένου πια!*

- Προσέξτε την αμφισημία της λέξης «έρωτας»: Ο ποιητής διασώζει τον έρωτά του μέσω της ποίησής του. Τί σημαίνει αυτό; Ο «έρωτάς του» είναι το πρόσωπο της γυναίκας ή το ίδιο του το συναίσθημα, δηλαδή η δική του εμπειρία;

- Τελικά με ποιους τρόπους σημασιοδοτούνται στο κείμενο ο άντρας-ποιητής, η γυναίκα-αγαπημένη-μούσα, ο ετεροφυλόφιλος έρωτας, η σχέση άντρα-γυναίκα; Πώς θα διαβάσουμε το ποίημα από την προοπτική του φύλου ασκώντας πολιτισμική κριτική;
- Η ταύτιση της γυναίκας με τη φύση και τον φυσικό κύκλο της ζωής και του θανάτου, ενώ του άντρα με το πνεύμα και την πνευματική δημιουργία είναι ένα θέμα που απασχολεί συστηματικά τη φεμινιστική κριτική.
- Τέλος, μία ενδιαφέρουσα ερώτηση είναι το αν υπάρχει καθόλου ειρωνεία στο ποίημα και πού αποσκοπεί.

- Αξίζει να γίνει μία συγκριτική ανάγνωση του παραπάνω ποιήματος του Μπωντλαίρ με το σονέτο 18 του Σαίξπηρ (http://afterschoolbar.blogspot.gr/2013/11/18_18.html), αλλά και με το ποίημα του 20ου αιώνα «Θαλερό» του Άγγελου Σικελιανού (http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/aggelos_sikelianos/8alero.htm)
- Βέβαια το σονέτο του Σαίξπηρ απευθύνεται σε άντρα ενώ στο «Θαλερό» δεν έχουμε θάνατο. Ωστόσο, αν εξετάσουμε τα τρία κείμενα ως κείμενα ποιητικής (δηλαδή ως κείμενα που απασχολούνται με το θέμα της ίδιας της ποίησης) παρατηρούμε μία παρόμοια διαδικασία, κατά την οποία το ποιητικό υποκείμενο συγκροτείται ταυτόχρονα ως ποιητής και ως εραστής, ενώ η φύση, μέσα από κυριολεκτικές ή μεταφορικές εικόνες επιτελεί έναν σημαντικό υποστηρικτικό ρόλο.

Επίλογος

- Το μάθημα «Σπουδές φύλου και λογοτεχνία» θα κινείται από την παρουσίαση στοιχείων του θεωρητικού και ιστορικού πλαισίου των Σπουδών φύλου στη κριτική ανάγνωση συγκεκριμένων λογοτεχνικών και ποιητικών κειμένων και αντίστροφα, έτσι ώστε θεωρία και λογοτεχνία και αναπλαισιώνουν και να φωτίζουν η μία την άλλη.
- Τα λογοτεχνικά κείμενα που θα χρησιμοποιηθούν ως παραδείγματα είναι εύκολα διαθέσιμα και πολλά είναι αναρτημένα στο διαδίκτυο. Τα περισσότερα βρίσκονται στην ιστοσελίδα του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας του Α.Π.Θ., <http://www.komvos.edu.gr>, όπου υπάρχει πλούσιο υλικό για τη λογοτεχνία και τη γραμματολογία. Η ιστοσελίδα απαιτεί εγγραφή από τους χρήστες αλλά η πρόσβαση είναι δωρεάν.